

Jo'rayeva Umida Qodirovna

*Surxondaryo viloyati Denov tumani 14-sonli Bolalar musiqa va san'at maktabi
o'qituvchisi.*

Mardonova Shabbona Ne'matovna, Toshtemirova Vazira Sheraliyevna

MUSIQA MAKTABLARIDA AN'ANAVIY XONANDALIKNI KUYLASH

Annotatsiya: ushbu maqolada an'anaviy qo'shiqlarning kelib chiqishi va rivojlanishi tarixi ko'rib chiqiladi. Ta'kidlanishicha, an'anaviy qo'shiq har bir xalqda mavjud bo'lib, u har bir xalqning tarixi va urf-odatlar bilan bog'liq, shuning uchun u zamonaviy qo'shiq manbalariga aylangan sof milliy xususiyatlarga ega. Milliy an'anaviy qo'shiqchilik maktabi XIX asrning ikkinchi yarmida va XX asrning boshlarida paydo bo'lgan va professional musiqa madaniyati etarlicha rivojlangan, musiqa maktabi va u bilan bog'liq bo'lgan va xalq ijrochilik san'ati bilan bog'liq bo'lgan professional musiqiy ijro madaniyati mavjud bo'lgan joyda mavjud.

Kalit so'zlar: an'anaviy qo'shiq, tarix, milliy qadriyat, repertuar, qo'shiqchilar, qo'shiq, raqs.

SINGING TRADITIONAL SINGING IN MUSIC SCHOOLS

Jo'rayeva Umida Qodirovna

*Teacher of children's music and Art School No. 14, Denovsky District,
surkhandarya region.*

Mardonova Shabbona Ne'matovna, Toshtemirova Vazira Sheraliyevna

Abstract: This article examines the history of the origin and development of traditional songs. It is argued that a traditional song exists in every nation, it is connected with the history and traditions of each nation, therefore it has purely national features that have become the sources of modern song. The national school of traditional singing originated in the second half of the XIX-early XX century and exists where professional musical culture is sufficiently developed,

where there is a music school and a professional musical performing culture associated with folk performing arts.

Keywords: traditional song, history, national value, repertoire, singers, song, dance.

Barcha xalqlar uchun an'anaviy qo'shiq asrlar davomida madaniy, bebaho milliy qadriyat sifatida saqlanib kelmoqda. Hozirgi kunda qo'shiqchilarning qo'shiqlari an'anaviy. Chunki an'anaviy qo'shiq o'z maktabiga ega edi va u qo'shiqchilar tufayli saqlanib qoldi. Chunki an'anaviy qo'shiq o'z maktabiga ega edi va repertuariga an'anaviy qo'shiqlar va raqslar kiritilgan qo'shiqchilar tufayli saqlanib qoldi. Ushbu maqolada muallif an'anaviy ashulani rivojlantirishning asosiy bosqichlarini esga olishga, qo'shiqchilarning ijro uslubi xususiyatini belgilovchi omillarni ko'rsatishga, o'zbek vokal san'ati qonuniy vorisi bo'lgan an'anaviy ashula maktabining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini kuzatishga qaror qildi.

O'zbekistonda bir nechta an'anaviy qo'shiqchilik mintaqaviy vokal maktablari mavjud bo'lib, ularning a'zolari xofizlar (qo'shiqchilar) bo'lib, ular o'zlarining (o'qituvchilar) an'analarini davom ettirdilar [1]. An'anaviy qo'shiqchilik san'atida maktab tushunchasi ikki ma'noda qo'llaniladi. Ba'zan "Yaxshi maktabni tugatgan qo'shiqchi" yoki aksincha "Qo'shiqchining maktabi yo'q" kabi iboralarni eshitish mumkin.

O'zbek an'anaviy xonandalik san'ati amaliyotida juda ko'p ovoz turlari uchraydi. Mutaxassis xonandalar tomonidan ular o'z xususiyat va sifatlaridan kelib chiqib nomlanib kelingan. Masalan: «Tik ovoz», «Dovudiy ovoz», «Kuchli ovoz», «Xasta ovoz», «Dardli ovoz», «Manqa ovoz», «G'alati ovoz», «Baqiroq ovoz», «Mungli ovoz», «Qo'ng'iroq ovoz», «Yoqimli ovoz» va x.k. Xonandaning ovozi faqat ularning eshinishi bilan emas, balki ijro diapozoni, ovozning ohangdorligi, talafuzning to'g'riligi, hush yoqimliigi bilan ham xarakterlanadi. Ovozlarining balandligi nuqtai nazardan past va yuqori registrlarga bo'lish mumkin. Odatda, registr tushunchasi ovoz diapozonining bir qismini tashkil etadi.

Musiqiy ovozlarni ishlatish texnikasiga ko'ra tadqiqotchi olimlar 3 turga ajratadi. Ya'ni, «Binnigi» (dimoq), «Guligi» (tomoq) va «Ishkami» (korin) va har bir usulga alohida ilmiy-nazariy ta'rif berib o'tgan. Ma'lumki, xonandalikda aytm yo'li (usuli) ovoz, nafas va ovoz chiqarish apparatlarining bir-biriga uzviy bog'liqligida hamda tufri ishlatish natijasida yuzaga keladi.

Binnigi - ijro sun'iy usul bo'lib, ovozlarning qo'shilib ketishi va asosan dimog'da sadolantirishdir.

Guligi - O'zbekistonning barcha vohalarida keng tarqalgan bo'lib, ijro jarayonida xonandaning tomog'iga kuch berib, qiyinchilik bilan talqin etishi, so'zlarni noaniq ifoda etishi, ovozni kuchaytirishi, bezashi kabi sun'iy usullardan foydalanishidir.

Ishkami - O'rta Osiyo xalqlari orasida eng yoqimli va sifatli ijrodir. Bu toifa ijrochilar chuqur nafas, kuchli tembr, keng diapozon mobaynida yangroq, tushunarli va yengil sadoli ovozdir.

Ovozni shakllantirish va ovozshunoslik texnologiyasini yaxshi biladigan, qo'shiq aytishning vokal va texnik mahoratining barcha arsenalini erkin tasarruf etadigan mukammallikni yaxshi maktabni tugatgan iste'dodli qo'shiqchi deb hisoblash mumkin.

Ammo maktab haqida yana bir fikr bor. U quyidagi so'zlar bilan ifodalanadi: "Farg'ona-Toshkent maktabining xonandasi" yoki "Bu Xorazm maktabining xonandasi [2]. Bu tushuncha vokal texnologiyasining o'ziga xos xususiyatlarini o'z ichiga olgan bo'lsa-da, undan ancha kengroq ekanligi aniq. Bu erda biz milliy qo'shiq maktablari haqida gapiramiz. Odatda eshitish qobiliyati bilan ajralib turadi, ularni tahlil qilish har doim ham oson emas. Eshitish shuni ko'rsatadiki, qo'shiqchi ma'lum bir milliy qo'shiq maktabiga tegishli, keyin ong har doim ham ma'lum bir maktabning o'ziga xos xususiyatlarining mohiyati nimada ekanligini tahlil qila olmaydi. Avvalo, ovozning o'ziga xos xususiyatlari hayratlanarli. Biroq, bu xususiyatlar mavhum texnik emas, ya'ni ma'lum bir maktabda to'g'ri qo'shiq

tovushi tushunchasini ifodalaydi, balki bir qator chuqurroq milliy hodisalar bilan ildizlar bilan bog'liq.

Milliy an'anaviy qo'shiqchilik maktabi XIX asrning ikkinchi yarmida va XX asrning boshlarida paydo bo'lgan va professional musiqa madaniyati etarlicha rivojlangan, musiqa maktabi va u bilan bog'liq bo'lgan va xalq ijrochilik san'ati bilan bog'liq bo'lgan professional musiqiy ijro madaniyati mavjud bo'lgan joyda mavjud. Har bir millat, shu jumladan o'zbeklar ham o'zlarining paydo bo'lishi va rivojlanishining o'ziga xos tarixi bilan ajralib turadi, ma'lum tabiiy sharoitlarda yashaydi, maxsus tildan foydalanadi, ko'p asrlik madaniyatiga ega. Shuning uchun turli Millatlar o'ziga xos ruhiy omborga, xarakterga, temperamentga va boshqa xususiyatlarga ega. Siz ma'lum bir millat uchun psixologik omborning o'ziga xos xususiyatlarini ayta olasiz. Agar biron bir millat chaqirilsa, ularni tavsiflovchi xususiyatlar darhol bizning ongimizda paydo bo'ladi. Shuningdek, milliy temperament kabi tushuncha ishlatiladi. Hayot tarzining xususiyatlari va atrofdagi tabiat har bir millatning psixologik omborini shakllantirishda ishtirok etishi shart.

Psixologik omborning bu xususiyatlari she'riyat, adabiyot, musiqa, drama, tasviriy san'atda, ya'ni ma'lum bir millatning ma'naviy hayotining barcha sohalarida namoyon bo'lib, ularga yorqin o'ziga xoslikni beradi. Musiqada ular milliy bastakorlar(bastakorlar) tomonidan yozilgan asarlarni tinglashda ayniqsa aniq ijro etadilar. Musiqiy jihatdan rivojlangan har bir kishi o'z va boshqa turli millatlarning musiqalarini osongina his qiladi. Milliy musiqadagi o'ziga xos intonatsion burilishlar, qo'shiqlar, ritmik figuralar har doim an'anaviy xalq qo'shiqlari, raqslar, milliy musiqa asboblarning ovozi va ularni ijro etishning milliy xalq uslubi bilan bog'liq.

Albatta, har bir milliy musiqa maktabining shakllanishiga boshqa xalqlarning musiqiy madaniyatining ta'siri ta'sir qiladi, ammo har bir millatdan bu qarz olgan elementlar o'ziga xos sinishdan o'tadi, o'zgaradi, tirik o'ziga xos xususiyatlar bilan boyitiladi, rivojlanib, yangi badiiy qiymatning o'ziga xos hodisasiga aylanadi. Xususan, o'zbek milliy an'anaviy musiqa va vokal madaniyati

fors-tojik, hind, Arab va rus an'anaviy musiqa va vokal madaniyati elementlariga ega.

Milliy vokal maktabining tug'ilishi va shakllanishi vokal san'ati sohasida hal qiluvchi janr bo'lgan milliy makom bilan chambarchas bog'liq. O'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan milliy makom qo'shiqchiga ijro uslubining umumiy xususiyatiga ham, har bir milliy qo'shiqchilik maktabidagi professional qo'shiqchilarga ham o'z talablarini qo'yadi, birinchi navbatda musiqaning tabiati bilan belgilanadi.

Bugungi kunda maqom xonandaligi fanini o'rgatishda biz mavjud bilimlar va an'analarga tayanamiz. Bizga ma'lumki "Shashmaqom" buxoro, Xorazim, Farg'ona - Toshkent maqom yo'llari va har bir hududning o'ziga hos yo'li usullari mavjuddir. "Shashmaqom" gacha bo'lgan davrda "O'n ikki maqom" turkumi mavjud bo'lgan va vaqtlar o'tib qisqartirishlar, o'zgartirishlarga uchrab Shashmaqom turkumi sifatida yashashda davom etmoqda.

XVI-XVII asrlarda yashab ijod etgan musiqa olimlaridan Najmiddin Kavkabiy va Darvishali Changiy risolalarida Buxoro xonligi davrida joriy etilgan "O'n ikki maqom" hamda ular asosida kuy va ashulalar bastalagan san'atkorlar haqida ma'lumotlar bor. Demak, bundan "O'n ikki maqom" O'rta Osiyoda XVII-asrda ham qo'llanilgan,- degan xulosaga kelishi mumkin. Maqomlarning dastlabki namunalari Sharqda hozirgidek nota yozuvi bo'lmagani uchun bizgacha etib kelmagan.

"An'anaviy xonandalik" xonandalik san'atiga xos o'quv malakalarini shakllantirish, ularga xalq qo'shiqlarini yakka holda yoki, jamoa bo'lib kuylay olish va maqom guruhlarini tashkil qila olish psixologiyasi bo'yicha mukammal bilim berish va jamoaga rahbarlik qila olish xususiyatlarini singdirishdan iborat.

An'anaviy yakka xonandalikning san'atligi shundaki, unda muayyan she'riy matn ashula (qo'shiq) shaklida musiqa vositasida tinglovchiga yetkaziladi. Tinglovchi xonandaning kuylashidan ruhiy-ma'naviy zavq oladi, muayyan fikr yoki g'oyani uqadi hamda kuylovchiga munosabat bildiradi.

Aynan mana shu nuqtada an'anaviy yakka xonandalikning o'ziga xos san'at ekanligi namoyon boiadi. An'anaviy yakka xonandalikning ikki turi mavjud:

- 1) havaskor yakka xonandalik;
- 2) professional yakka xonandalik.

Havaskor yakka xonanda kuylashning dastlabki asoslarini o'zlashtirib, an'anaviy ashulalami (qo'shiqlarni) ijro etish bilan cheklanadi. Professional yakka xonanda esa musiqa ta'limini olgan, yakkaxon yoki ansambl tarkibida an'anaviy ashulalami (qo'shiqlami) talab darajasida ijro etuvchi hamda ijod bilan shug'ullanuvchi san'atkordir.

Bugungi kunda mamlakatimizda havaskor va professional yakka xonandalik uzviy rivojlanib bormoqda. Ayni paytda, professional yakka xonandalikni rivojlantirib borish taqozo etiladi. Chunki jahon xalqlarining hozirgi rivojlanib borish jarayoni har bir soha qatorida musiqa san'ati yo'nalishlarini taraqqiy ettirishda professionalizm omiliga asosiy e'tibomi qaratmoqda.

An'anaviy xonandalikning maqsadlaridan yana biri Respublikamiz badiiy jamoalariga mutaxassis kadrlar tayyorlab berishdan iboratdir. Talabalarga o'zbek xalq qo'shiqlari hamda "Shashamaqom" haqida ma'lumotlar berish bilan birga, yaratilish tarixi, ijro diapazoni, ovozni ishlatish, dinamik belgilar, xonandaning ijro holati, asarlardagi o'lchovlar, usullar, kuylarning shaklan tuzilishi, ijro texnikasi, o'rganilayotgan asarlarning mualliflari haqida ma'lumotlar va zarur ko'rsatmalar beriladi.

O'zbek milliy musiqa merosi o'zbek yoshlari ijodiy tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, endilikda yoshlar tarbiyasida milliy musiqa ilmini chuqur egallashlari, ijodiy yangiliklarini kengaytirishlari maqsadga muvofiqdir.

An'anaviy xonandalik yo'nalishida bilim berish boshqa sohalarga nisbatan anchayin murakkab va uzoq vaqt talab etadi. Ushbu soha ustoz - shogird an'analari hamda asriy davom etayotgan ijro an'analari taqlidni ham talab qiladi. Umuman

olganda ta'lim berish jarayoni hech qachon onson kechmagan ham. Bugungi kun zamonaviy yondashuvda kompetensiya tushunchasi keng tarqalib har bir sohaning o'z kompetentligi mavjud.

Mazkur muammo juda qadimdan nafaqat ashulachi hofizlarimizni, balki olimlarimizni ham qiziqtirib kelgan. O'rta osiyolik buyuk qomusiy olimlar al-Kindiy, alForobiy, al-Xorazmiy, Ibn Sino, Jomiy va boshqalar o'zlarining musiqaga doir traktatlarida nafaqat tarixiy- nazariy bilimlar bilan shug'ullanganlar, balki cholg'u sozlarda chalish va unli an'anaviy uslublarda kuylashni ham uddalaganlar. O'zbek xalqi o'zining ko'p yillik ashulachilik tarixiga ega bo'lib, u turli hududlarda kuylashning turlicha ijrochilik uslublari mavjud bo'lgan. Har bir hududda mahalliy xalqning o'ziga xos turmush tarzi, she'valari, urf - odati, til xususiyati mavjud bo'lgani kabi ularning kuylash uslublari ham bir-biridan farq qilgan.

Qadimdan boshlab o'zbek xalq qo'shiqchiligi bilan bir vaqtda an'anaviy xonandalik ijrochilik maktabi shakllanib keldi. An'anaviy xonandalik maktabining xalq qo'shiqchiligi maktabidan farqi shunday, an'anaviy xonandalik maktabida og'zaki an'anadagi kasbiy musiqa namunalari mumtoz ashula, katta ashula va maqom ijrochilik maktabi namunalari o'rin olganligi xalqimiz tomonidan e'tirof etilgan.

Temuriylar davrida an'anaviy professional musiqa ijrochiligida muayyan mahalliy xislatlar namoyon bo'la boshladi. Shu alfozda 12 ta arab maqomi, 12 ta uyg'ur maqomi, 7 ta Eron dastgohi, 7 ta Ozarbayjon mug'omi, 6 ta o'zbek maqomi paydo bo'ldi. Bu turkumlar ham, o'z navbatida, mahalliy musiqiy she'va ta'sirida yangi mukammal turkumlar yaratilishiga turtki bo'ldi. Xususan, o'zbek zaminida Xorazm maqomlari, Farg'ona - Toshkent maqom yo'llari yuzaga keldi.

1404-1406-yillarda Samarqandda bo'lgan Ispaniya elchisi Gonzales de Klavixo o'z kundaliklarida Sohibqiron Amir Temur turli mamlakatlardan yuz mingga yaqin olimlar, hunarmandlar, me'morlar, san'atkorlar Samarqandga oldirib kelinganligini batafsil hikoya qiladi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlariga kelib, xonandalik amaliyoti ham hofizlik bilan bog'liq atama musiqa san'atining ustozona shakli ijrochilari orasida ommalasha boshladi. Xorazm, Buxoro va Farg'ona vodiysida ashula ijrochilari faoliyati munosib o'rnini topdi. Ustoz darajasidagi har bir mohir xonanda-ashulachilar xalq orasida muxlislari tomonidan - Hofiz deb yuritish ommalashdi.

Ungacha mumtoz xonandalar - Savtxon, - Nasrxon yoki - Nasrchi, - Mug'anniy, - Go'yanda nomlarida atalib kelinganligi sir emas. Shu davrdan boshlab O'zbekistonning har bir vohalarida o'ziga xos lokal xususiyatlarni o'zida mujassam etgan ijrochilik an'analari rasm bo'ldi. Bu an'analarning ijrochilari - Hofiz deb yuritila boshlandi.

Vokal pedagogikasi, ijro amaliyotiga rioya qilgan holda, talablarni umumlashtiradi, ushbu amaliyot xizmatining vazifasidan kelib chiqqan holda o'zining uslubiy munosabatlarini rivojlantiradi. Shuning uchun ovozni tarbiyalash bo'yicha uslubiy ishlar ular yaratilgan tarixiy davrni va qo'shiqchilar ushbu uslub bo'yicha tarbiyalangan milliy musiqani hisobga olgan holda ko'rib chiqilishi kerak. Vokal apparati rivojlanishining umumiy fiziologik qonuniyatlarini aks ettiradigan uslubiy printsiplar barcha davrlar va xalqlar uchun umumiy ahamiyatga ega.

O'zbek an'anaviy qo'shig'i nihoyatda xilma-xil, doirasi va obrazlari keng: samimiy lirikadan chuqur ijtimoiygacha. Shuning uchun ular shakli jihatidan juda farq qiladi.

O'zbek qo'shig'ining xilma-xilligi uning turli xil mujassamlanishini talab qildi. Ko'knorlarning o'ziga xos xususiyati samimiylik, tarkibning chuqurligi, psixologizm va so'zning musiqa bilan uzviy bog'liqligi. Qo'shiq so'zi etakchi bo'lib, u ohangning xarakterini belgilaydi. Hikoyachilar aytganidek-baxshi qo'shiq ta'sir qiladi va qo'shiq o'zi keladi. Makomlar, birinchi navbatda, chuqurlikni va ijro etishning kirib borishini talab qildi va bu o'z navbatida –to'la tovush, tembrning tekisligi va go'zalligi, katta nafas.

O'zbek xalq an'anaviy qo'shig'i haqida gapirganda, ushbu qo'shiqni yaratgan xalq qo'shiqchilarining san'ati haqida gapirish mumkin emas. Qadim zamonlardan beri xalq qo'shiqlari qo'shiqchilari – baxshilar (hikoyachilar), makomistlar, "Katta ashula" ("katta qo'shiq") ustalari xalqning sevgisidan bahramand bo'lishgan. Qo'shiqlar mamlakatning istalgan burchagida kuylangan. Va hamma joyda va hamma joyda odamlar va hatto butun oilalar bor edi, ular o'z qo'shiqlarini yaratdilar va ularni avloddan-avlodga etkazdilar. Xalq qo'shiqchilarining ijodi har doim odamlarni hayratda qoldirdi, hayajonlantirdi, o'ylashga majbur qildi, odamlarni yaxshiroq, toza, boy qildi va eng muhimi, u hech qachon eskirmadi. Bu, birinchi navbatda, xalq san'ati samimiy, rostgo'y, yurakdan chiqishi bilan izohlandi. Odamlar: "Har bir qo'shiq haqiqat, siz aql bilan o'ylaganingizdek", deyishlari ajablanarli emas. Tushlarning yaxshi go'zalligidan tashqari, "insoniy mehribon va dono" narsa bo'lgan baxshining (hikoyachilarning) ohangdor ovozini tinglab, hayratga tushmaslik mumkin emas.

"Katta ashula" ("katta qo'shiq") va makomov qo'shiqchilari bir xil motivni yangi mazmun, yangi his-tuyg'ular bilan to'ldirish qobiliyati bilan tinglovchilarni hayratda qoldiradilar. Ritmning o'ynashi va intonatsiyaning beqiyos nozik soylarining xilma-xilligi tufayli, endi ulug'vor, endi ayyor, endi istehzoli qo'shiqlar o'z tinglovchilarini qo'shiqning g'ayrioddiy, mehribon dunyosiga jalb qildi.

Makom professional qo'shiqchilarni tayyorlashda alohida va muhim rol o'ynadi. Makomning musiqasi faqat vokal edi (makomning qo'shiqlarida musiqa asboblari bo'lishi shart edi). Makomlar tinch, ajoyib hikoyaviy xarakterga ega edi. Katta intervallarning yo'qligi, o'rta tessitura, tor tovush hajmi qo'shiqni qulay qildi. Ammo ba'zida makomning avj nuqtalarida toza va baland ovoz kerak edi. Qat'iylik, so'zlarning aniq talaffuzi, intonatsiyaning benuqsonligi, cheklangan dinamikasi maqomning o'ziga xos xususiyatlari deb hisoblanadi. Dastlab, maqomlar padishaxlar va yuqori martabali shaxslar saroylarida paydo bo'lgan va rivojlangan, ammo asta-sekin ular keng tinglovchilarga aylanishgan. Katta musiqiy iboralar, sekin templar va musiqaaning sokin tabiati qo'shiqchilardan nafas olishni

talab qildi. Asta-sekin ekshalatsiya san'ati, "Nafasni qo'llab-quvvatlash" hissi amaliyot orqali olingan. Sof va aniq talaffuz o'zgaruvchan talab edi. Shunday qilib, makomni kuylashda qo'shiqchi kerakli professionallikka erishdi. Zamonaviy musiqiy madaniyatning paydo bo'lishi va tarqalishi bilan ko'knor qo'shiqlarining ahamiyati pasaymadi.

Xulosa

An'anaviy xonandalik ijro maktabida mumtoz ashula janrining o'rni beqiyosdir. Mumtoz ashulachilik – lirik xarakteridagi rivojlangan kuy va shakliga ega bo'lgan yirik aytim-ashula yo'li. Ashula mumtoz musiqaning yetakchi janrlaridan bo'lib, o'zining kuy rivoji, vazmin lirik yoki og'ir xakteri, hayajonli va dardli mazmuni, diapazon kengligi, usul-ritmining sezilarli darajada murakkabligi va ijro uslubi mukammalligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO\ Japan Funds-in Trust Project for Safeguarding the Classical Music of Central Asia – Shashmaqom.
2. Хамидов Х. Ўзбек анъанавий кўшиқчилик маданияти тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1996.
3. [Электронный ресурс]. Режим доступа: Ich.uz/uz/ich-ofuzbekistan/.../332-mumtozashula-yalla/ (дата обращения: 14.10.2019).
4. Alayeva, Zarnigor Mahmudovna, and Sadoqat Ruslanovna Shamsiyeva. «Qo'shiq tushunchasi va uning inson hayotida tutgan o'rni hamda xonandalik ijrochiligi tarixi.» Scientific progress 1.5 (2021): 336-342.